

H

HA
(ح)Arap alfabesinin
altıncı harfi.

Ebcet sisteminde ve Arap yazısını etkileyen Sâmi alfabelerde sekizinci harf olduğu için sayı değeri sekizdir (bk. EB-CED). Diğer Sâmi alfabelerde het adını taşıyan ve bu kelime bütün Sâmi dillerde "duvar" anlamına gelir (Ar. ḥâṭiṭ). Ancak isim Arap alfabesinde değişikliğe uğrayarak ve anlamını yitirerek sadece harfin sesini ifade eden "hâ" şeklini almıştır. Transkripsiyon sisteminde "h" ile gösterilir. Noktasız olmasıyla "cîm" ve "hâ"dan (ḥ) ayrılır ve bundan dolayı "hâ-i mühmele" (noktasız hâ) adıyla da bilinir. Kur'ân-ı Kerîm'de bazı duraklarda görülen ح vakf-ı hasen işarettir. Mektup ve belgelere atılan tarihlerdeki ح ise "cemâziyelevvel" in kısaltması olduğundan aslı "cîm"dir. Ancak seri numaralarında noktalar kullanılmadığı için ح olarak yazılır.

Gırtlak harflerinden (hurûfû'l-halk, hurûfû'l-hancere, pharyngal) olan ve ayn ile aynı mahreci paylaşan hâ, boğazın ikinci mahreç bölgesini teşkil eden yutaktan (evsatû'l-halk, bül'um, pharynx) çıkar. Ancak bu iki sestem hangisinin ağza daha yakın yerden çıktığı hususunda dil ve kıraat âlimleri ihtilâf etmişlerdir. Halîl b. Ahmed, Radî el-Esterâbâdî, Mehdevî ve Mekî b. Ebû Tâlib'e göre hâ; Sîbeveyhi, Zemahşerî ve Ebû'l-Bekâ İbn Yaîş'e göre ayn ağza daha yakındır (İbn Yaîş, X, 123; ayrıca bk. AYN). İbn Sînâ'ya göre hâ, aynla aynı mahreç sahasını paylaşmakla birlikte mahrecin heyeti, havanın hapsedilme yeri ve kuvveti ile çıkış istikameti bakımından ondan ayrılır. Çünkü "hâ"nın telaffuzunda iki alt kırkırdak arasındaki delik, havanın çıkışı esnasında daha dar ve öne doğru daha fazla eğilim halinde bulunur. Böylece hava öne (dışa) doğru yönelerek rutubeti depretilip dağıtmak suretiyle nağmıyla karışık zayıf, fakat keskin ve pürüzsüz bir ses hâsıl eder. Buna göre "hâ"nın öksürme ve boğaz temizleme havasının, "ayn"ın ise öğürme hava-

sının çıktığı yerde meydana geldiği söylenebilir; bu durumda "hâ"nın mahreci, ağza ayninkinden daha yakın demektir (Meḥâricü'l-ḥurûf, s. 14, 38). Yine İbn Sînâ'ya göre "hâ"nın telaffuzunda, havanın yaş ve yayvan bir geçitten çıkıp katı bir cisim üzerine yayılarak sürtünmek suretiyle geçerken çıkardığı sese denk bir ses işitilir. Bu sürtünme cismi "ayn"da daha dar ve daha yayvandır; bundan dolayı "ayn"da havanın çıkışı şiddetli iken "hâ"da hafiftir (a.g.e., s. 25, 45). Bununla birlikte dilin mahreç sahasından uzakta bulunması sebebiyle "hâ"nın kesintisiz çıkan ses ve nefes akışı yine boğaz seslerinden olan "hâ"ninkinden (ه) daha kuvvetli ve serttir; ayrıca hâ tam sızıcı-sürtünücü (fricativ) bir ses olması özelliği ile de bu ikincisinden ayrılır.

Batılı dilciler hâ sesini, yutağın iyice büzülen cidarlarına havanın titreşimsiz bir şekilde sürtünmesi ve bu esnada gırtlakın yukarı doğru kalkması sonucu meydana gelen derin bir gırtlak sesi (unvoiced pharyngal spirant) şeklinde tanımlamakta ve ayn sesinin sadasız hali olduğunu söylemektedirler. Dil ve kıraat âlimlerine göre "hâ"nın iki belirleyici sıfatı "rihve" ile (rehâvet) "hems"tir. Buna göre hâ, sesle birlikte nefes akışına imkân verecek şekilde mahrecine yüklenme olmadan vadeden yumuşak ve sadasız bir şekilde çıkarılmalıdır. Bu esnada dil kökünün sırtı üst damağa yükselmediğinden (istifâl ve infitâh sıfatları) ince bir ses (terkik sıfatı) hâsıl olur. Bununla birlikte bazı kıraat âlimleri onu isti'lâ (dil kökünün üst damağa yükselmesiyle kalın bir ses veren) sıfatını haiz harflerden saymışlardır (Ebû Şâme el-Makdisî, s. 752). Bunun sebebi ayn ile "hâ"nın, imâleye engel teşkil etme bakımından isti'lâ harfle-

riyle ortak özelliği bulunduğu için onlara dahil edilmiş olmasıdır. Çünkü, bunların da içinde bulunduğu, boğaz harflerine uygun düşen hareke fethadır; imâle ise kesreye meylettiğinden fethaya terstir (Gânim Kaddûrî el-Hamed, s. 291-292). Aynı şekilde Kûfe dil okuluna mensup âlimler de hâ ile "ayn"ı kalın harf saymışlardır.

Boğaz harfleri içinde mahreç bakımından "ayn"a en yakın ses olması sebebiyle hâ, başta Akkadca, Âramice ve İbrânce olmak üzere bütün Sâmi dillerde ve Arapça'nın çeşitli lehçelerinde sükûn halinde ayn gibi telaffuz edilmesi yanında kolaylıkla "ayn"a dönüşür (örnekler için bk. AYN). Buna karşılık Arapça'nın bazı lehçelerinde ayn sesi sadalı halini yitirerek "hâ"ya dönüşmüştür; meselâ Mısır lehçesinde "erba'at aşer" yerine "erbahat aşer" denilmesi gibi. Hüzeyl lehçesinde bütün aynlar hâ sesiyle telaffuz edildiğinden bu tür dönüşmeler çok daha yaygındır (meselâ بعتر < بعتو < بعتو < بعتو); buna "fahfahatü Hüzeyl" adı verilir (Fleisch, *Traité*, I, 91). Maltızca'da ise kelime sonlarında aynı değişiklik görülür (meselâ دموع < دموح); bu durum, Türkçe'de de Arapça kökenli kelimeler açısından söz konusudur (meselâ tama' / tamah, tâli' / tâlih, metâ' / matah). Fakat bu dönüşümde telaffuz edilen ses h değil "h"dir; çünkü Türkçe'de (ve Farsça'da) h sesi yoktur. Türkçe'de hâ harfine sadece Arapça'dan alınan kelimelerin Arap harflerle yazılışlarında rastlanır; ancak bunlarda da telaffuz h sesiyledir (Hasan, Hüseyin = Hasan, Hüseyin gibi). Türkiye Türkçesi'nin halk ağızlarında ise, kalın ünlüler arasında yer alan "ha"ların ḥa şeklinde söylendiği görülür (ahmaḥ > ahmaḥ gibi; bk. HÂ).

Arapça'da hâ, başta boğaz harfleri olmak üzere çeşitli harflerle dönüşüme uğrayarak birçok benzer kelime meydana getirmiştir; meselâ ḥâ/hâ : nefeha = nefeha (نفخ = نفخ), hanzâ = hanzâ (= حنظلي حنظلي); ḥâ/hâ : medeha = medeha (= مدح مدح); sahlâ = sahlâ (صحل = صحل), habeşe = hebeşe (حبش = حبش); hâ/cîm : harşâ' = cerşâ' (حرشاء = حرشاء), ehamme = ecem-

me (أحم = أحم), tefeşseha = tefeşsece (تفشع = تفشع); hâ/gayn : hazrame = gazrame (حذرمه = حذرمه), vehar = vegar (وحر = وحر), leteha = letega (لنح = لنح); hâ/kâf : harafe = karafe (حرف = حرف), safh = safk (صفح = صفح); hâ/kâf : sefeha = sefeke (سففك = سفك), hadese = kedese (كدس = كدس); hâ/fâ : dehara = defera (دفر = دفر), cehale = cefeale (جفل = جفل); hâ/dâl : ahlese = edlese (احلس = ادلس), leteha = letede (لنح = لنح), mâha = mâde (ماد = ماد); hâ/zâl : harâ = zerâ (حری = ذری); hâ/râ : şerraha = şerrara (شرح = شرر), hatee = ratee (حتأ = حتأ), hâ/lâm : habece = lebece (لبيج = لبيج), temeyyeha = temeyyele (تميع = تميل); hâ/mîm : hatede = metede (متد = متد), kerdeha = kerdeme (کردم = کردم); hâ/şâ : hanâ = senâ (حنى = ننى), nekaha = nekase (نقح = نقح); hâ/sîn : mâha = mâse (ماح = ماح), halee = selee (حلا = سلا); hâ/şin : istevhâ = istevşâ (استوحى = استوشى), hâ/zâd : hacâ = zacâ (حجا = ضجا), hafef = zafef (حفف = ضفف); hâ/tâ : ferşeha = ferşeta (فرشعة = فرشطة), hâ/vâv : nakh = nakv (نقح = نقبو), zabh = zabv (ضبح = ضبو); hâ/yâ : şerraha = şerrâ (شرح = شرى), secîha = seciyye (سجحة = سجية).

Bir başka dönüşüm de lafzî hafiflik için, mahreç yakınlığı veya sıfat benzerliği sebebiyle "hâ"nın diğer boğaz harfleriyle oluşturduğu idgam ilişkisinde görülür. Boğaz harfleri içinde mahreci ağza uzak olanın yakın olana idgamı esastır; dolayısıyla hâ ile ayın daima "hâ"ya idgam edilir (ح ← ه), (ع ← ح), (ح ← ع), (ع ← ح). Hatta hâ-ayn ve ayn-hâ arası idgamlarda da bu iki harf, "hâ"ya döner (اقطع هذا ← اقطعهاذا, اجه عتبه ← اجهتبه معهم ← معهم مع هؤلاء ← مع هؤلاء vb.). Bu tür idgam Benî Temîm'de yaygındır. Telaffuz zorluğu sebebiyle (ع ← ح) tarzındaki idgamı çoğunluk câiz görmezken, kurrâdan Ebû Amr عن النار فمن زحزح (Âl-i İmrân 3/185) şeklinde bu tür idgam ile okumuştur. Yine aynı sebeple "ayn"ın "ayn"a idgamı yerine, telaffuz hafifliği sağladığı için "hâ"ya idgamı tercih edilmiştir. Ha-hâ'nın "hâ"ya (ح ← خ), hâ-gayn'ın "gayn"a (غ ← غ) idgamları ise, Müberred'e göre câiz (*el-Mukteḍab*, I, 208-209), Sîbeveyhi'ye göre câiz değildir. Bir tek örnekte de (حر) "hâ"nın kelime sonundan, başka bir harfe dönüşmeksizin doğrudan doğruya düşmüş olduğu, kelimenin çoğuluna (أحراج) da-

yanılarak ileri sürülmüştür (İbn Cinnî, s. 182; İbn Usfûr, II, 627).

BİBLİYOGRAFYA :

J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexion*, İstanbul 1890 → İstanbul 1978, s. 748-749; Ribhî Kemâl, *el-Mu'cemü'l-hadîş: 'İbrî-'Arabî*, Beyrut 1975, s. 18; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ḥurûf (Şelâşetü kütüb fi'l-ḥurûf* içinde, nşr. Ramazan Abdütevâb), Kahire 1402/1982, s. 36, 47; Sîbeveyhi, *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1403/1983, IV, 433-434, 449-451; Ebû Mishal el-A'râbî, *Kitâbü'n-Nevâdir* (nşr. İzzet Hasan), Dımaşk 1380/1961, s. 20, 28, 32, 65-66, 85, 93, 171, 296-297, 389, 484, 517; İbnü's-Sikkât, *Kitâbü'l-Kalib ve'l-ib-dâl* (nşr. A. Haffner), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Mütenebbî), s. 24, 26-32; Müberred, *el-Mukteḍab* (nşr. M. Abdülhâlîk Adîme), Beyrut 1382/1963, I, 192, 194-195, 207-209, 233; II, 111, 140; III, 46; Zeccâcî, *el-lbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dımaşk 1381/1962, s. 49-52, 101-103; Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *Kitâbü'l-lbdâl* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dımaşk 1379/1960, I, 156, 205-212, 262-329; İbn Cinnî, *Sırru şinâ'ati'l-i'râb* (nşr. Hasan Hindâvî), Dımaşk 1405/1985, s. 46-47, 60, 179-180, 182-184; İbn Sînâ, *Mehâricü'l-ḥurûf* (nşr. Pervîz N. Hanlerî), Tahran 1333, s. 14, 25, 38, 45; Ebû Amr ed-Dânî, *el-İdgâmü'l-kebir fi'l-Ḥurû'ân* (nşr. Zühayr Zâhid), Beyrut 1414/1993, s. 49, 52-53; İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, I, 171-173, 174-193, 209-210, 233-234; Ahmed b. Muhammed er-Râzî, *Kitâbü'l-Ḥurûf (Şelâşetü kütüb fi'l-ḥurûf* içinde, nşr. Ramazan Abdütevâb), Kahire 1402/1982, s. 134, 136, 137, 139, 140-144, 151; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), X, 123, 128-129, 136-137; Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzû'l-me'ânî min Ḥurû'î-emânî* (nşr. İbrâhim Atve İvâz), Kahire 1402/1982, s. 748-752; İbn Usfûr, *el-Mümtâ' fi't-taşrif* (nşr. Fahreddin Kabâve), Beyrut 1407/1987, II, 627, 669, 679-684; Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu's-Şâfiyye* (nşr. M. Nûr el-Hasan v.dğr.), Beyrut 1402/1982, III, 214-219, 250-251, 264-266, 275-278; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 24, 238-239; Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 466, 473, 541-544; Hüseyin Küçükkalay, *Kur'an Dili Arapça*, Konya 1969, s. 177; S. Moscati, *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages Phonology and Morphology*, Wiesbaden 1980, s. 38-42; İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, İstanbul 1984, s. 18, 198-208, 218, 245-249, 382; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-şavtiyye 'inde 'ulemâ'i't-tecvîd*, Bağdad 1406/1986, s. 192-194, 257, 291-292; H. Fleisch, *Traité de philologie arabe*, Beyrut 1986, I, 91, 210-236; a.m.f., "Ha", *EF* (Fr.), III, 2; J. Cantineau, "Esquisse d'une phonologie de l'arabe classique", *Bulletin de la société de linguistique Paris*, XLIII/106, Paris 1946, s. 113-114, 116; H. Bauer, "Ha", *IA*, VI, 1, s. 1.

İSMAİL DURMUŞ

HÂ (خ)

Arap alfabesinin yedinci harfi.

Halk dilinde hı olarak adlandırılan harf transkripsiyon sisteminde ħ (kh) ile karışılır. Ebced hesabında sayı değeri 600'dür; astronomi cetvellerinde de Mirrîh (Mars) gezegenini gösterir. Cîm (ج) ve hâ (ح) harflerine benzediği için üstüne konulan bir nokta ile onlardan ayrılır ve "el-hâü'l-mu'ceme" (el-hâü'l-menküte : noktalı hâ) adıyla anılır. Süryânî ve İbrânî yazılarında hâ ile birlikte aynı harfle gösterilir; bu sebeple o alfabelerde sayı değeri beştir ve Mars'ın sembolü olmasının sebebi de budur (Mars, Batlamyus sisteminde beşinci gezegendir). Habeşçe'de bu iki boğaz sesi ayrı harflerle gösterilmekle birlikte, bu dilde boğaz sesleri neredeyse farkedilemeyecek derecede hafif telaffuz edildiğinden yazıda bu harflerin birbirlerinin yerine kullanıldığı görülür. Öte yandan Minâ-Sebâ alfabesinde ħ, "h"dan küçük bir çengelle ayrılır, Akkadca'da ise ħ ve ħ sesleri ħ sesini veren hece işaretleriyle yazılır.

Gayn ile aynı mahreç sahasını paylaşan hâ, boğaz harflerinden olup, gırtlığın ağza en yakın olan arka damak (edne'l-halk) kısmından çıkar ve onun için artdamaksıl (postvelaire) kabul edilir. Hâ ve gayn harflerinden hangisinin ağza daha yakın yerden çıktığı meselesinde dil ve kıraat âlimleri ihtilâf etmişlerdir. Halîl b. Ahmed, Zemahşerî, İbn Yaîş, İbnü'l-Hâcib, Radî el-Esterâbâdî, İmam eş-Şâtîbî ve Mekfî b. Ebû Tâlib'e göre hâ; Sîbeveyhi ve İbnü'l-Cezerî'ye göre ise gayn ağza daha yakın yerden çıkar (İbn Yaîş, X, 124; Radî el-Esterâbâdî, III, 251; ayrıca bk. GAYN).

Hâ, benzerleri olan hâ ve "hâ"ya nisbetle daha sert ve seslidir. İbn Sînâ'ya göre hâ sesi "hâ"ya benzemekle birlikte ona nisbetle ağza daha yakın bir yerden çıkar ve mahreci de daha sert, daha az rutubetli, fakat daha yapışkan bir halde bulunur. Bu ses, küçük dil ile damak arasındaki müşterek noktaya doğru kuvvetle ve damağın bütün yüzüne yayılarak püskürtülen havanın bu rutubeti öne (ağza) doğru dağıtıp depretnesinden hâsil olur (*Mehâricü'l-ḥurûf*, s. 14, 38). Yine İbn Sînâ'ya göre hâ sesi, kuru bir cismi ince-uzun-sert bir cismin yüzeyine sürterken veya sert bir cismin